

УДК 159.922.8

Харченко С.В.

Kharchenko S.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ**
**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SENIOR PUPILS'
PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION**

У статті описано особливості професійного самовизначення учнів юнацького віку, з'ясована роль інтересів та здібностей у професійному самовизначенні школярів, вказано особистісні характеристики, які сприяють успіху молодій людині в професійній діяльності, а також показано основні відмінності, що існують у старшокласників при побудові власної життєвої перспективи та стратегії. Старший підлітковий вік – час вибору людиною свого життєвого шляху. Питання, пов'язані з соціальним, особистісним і професійним самовизначенням, стають у цьому віці центральними. Роздуми про свої життєві перспективи, експериментування з різними соціальними ролями, пошук відповідей на питання про сенс життя займає провідне місце в житті випускника. Актуальним стає прагнення діяти відповідно до своїх ціннісних установок, ідеалів, інтересів; готовність брати відповідальність за своє життя. Професійне самовизначення є винятково важливим етапом у житті кожної людини, оскільки правильно здійснений професійний вибір зумовлює успішність професійної діяльності особистості та її психологічний комфорт. Більш того, професійне самовизначення опосередковано впливає й на рівень соціально-економічного розвитку та добробут суспільства, адже правильно обрана стратегія вибору особистістю майбутньої професії забезпечує не лише її власний життєвий і професійний успіх, але й дозволяє їй зробити максимальний внесок процвітання своєї держави. Найвищим виявом життєвого самовизначення можна вважати особистісне самовизначення – це віднайдення самотнього образу «Я», постійний його розвиток та утвердження в суспільстві. Також виокремлено у статті провідні риси життєвої перспективи як психологічного феномену з позицій статевовікових розбіжностей.

Ключові слова: професійне самовизначення, статевовікові відмінності, життєва перспектива, життєва стратегія, юнацький вік, самовизначення.

Останнім часом помітно зріс інтерес до вивчення юності як одного з визначальних етапів життєвого шляху. У вітчизняній науці прийнято розглядати юність як самостійний період розвитку людини, її особистості та індивідуальності.

У своєму житті людина виступає, з одного боку, як продукт біологічної еволюції, з другого боку, – це продукт і суб'єкт суспільних відносин зі своїми індивідуальними особливостями. Людина як особистість відображає всю сукупність її соціально-психологічних якостей, які формуються в різних видах суспільної діяльності. Тому людина виступає як творець всіх матеріальних і духовних благ, що задовольняють не тільки її біологічні, але і соціальні потреби в незалежному, свідомому соціальному виборі, у здатності реалізувати себе в інших людях. Таким чином, у юнака формується уявлення про власну життєву перспективу, тобто ті власні потенційні можливості, які він здатен реалізувати.

Ставлення до самовизначення починає виявлятися вже в молодшому підлітковому віці, формується і включається в Я-концепцію на межі підліткового і юнацького віку. Саме тому

актуальним є вивчення уявлень про власну життєву перспективу вікової групи підлітків та юнаків. Питання професійної орієнтації старшокласників актуалізується тим, що саме юнацький вік, достатньо складний за своїми психологічними та фізіологічними параметрами, припадає інтенсивне професійне самовизначення.

Професійне самовизначення є винятково важливим етапом у житті кожної людини, оскільки правильно здійснений професійний вибір зумовлює успішність професійної діяльності особистості та її психологічний комфорт. Більш того, професійне самовизначення опосередковано впливає й на рівень соціально-економічного розвитку та добробут суспільства, адже правильно обрана стратегія вибору особистістю майбутньої професії забезпечує не лише її власний життєвий і професійний успіх, але й дозволяє їй зробити максимальний внесок процвітання своєї держави.

Безсумнівно, у даному віці ми можемо прослідкувати і статеві відмінності в побудові власної життєвої перспективи та формуванні уявлень про майбутню життєву стратегію.

Значний внесок у дослідження проблематики життєвого шляху внесли як зарубіжні (А. Адлер, Е. Берн, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Ж. Піаже, К. Юнг), так і радянські та вітчизняні вчені (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко та ін.).

Активна побудова власної життєвої перспективи особистості припадає на старший підлітковий та юнацький вік. Юнацький вік – час відповідального життєвого самовизначення особистості (Л.І. Божович, Н.Є. Бондар, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Л.С. Виготський, М.Р. Гінзбург, Є.І. Головаха, І.С. Кон, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.). Випробовування різних соціальних ролей та видів діяльності, розвиток рефлексії закладають фундамент для вироблення молодю людиною активної життєвої позиції, власної філософії життя.

Аналіз результатів соціально-психологічних, а також психолого-педагогічних досліджень засвідчив, що автори розглядають життєве самовизначення особистості як основне новоутворення юнацького віку.

Виходячи з окресленої проблематики, мета статті полягає в розкритті особливостей професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці, з'ясуванні ролі інтересів та здібностей у виборі старшокласниками свого життєвого шляху, а також вивчення статево-вікових відмінностей у формуванні уявлень про власну життєву перспективу у старшокласників. У зв'язку з цим нами було наведено результати анкетного дослідження життєвої спрямованості та життєвих планів старшокласників.

Соціальні потреби набувають свою актуальність у старшому підлітковому та юнацькому віці. Період 15-17 років виступає як соціально-психологічне явище, яке характеризується конкретними обставинами розвитку суспільства і якісними змінами у формуванні самосвідомості, становлення особистості підлітка. Процес розвитку самосвідомості підлітка відбувається на різних рівнях, які відображені в послідовних стадіях становлення особистості: визнання самостійності в 9-10 років; розгортання потреби в суспільному визнанні в 12-13 років; усвідомлення своєї причетності в 14-15 років, активний пошук шляхів розвитку наочно-практичної діяльності в 16-17 років. На даних стадіях відбувається усвідомлення підлітком себе в системі суспільних відносин, реалізація потреби в самоутвердженні, у самовдосконаленні.

Життєвий шлях індивіда є результатом його прагнень – у певних визначених ситуаціях необхідно реалізувати оптимальний варіант життєвого проекту, використовуючи наявні ресурси і керуючись індивідуальними цілями й бажаннями. Якщо в минулому індивід у своїх планах і діях піддавався впливу суспільних структур, то внаслідок він і особи, що його оточують, свідомо чи ні сприяють зміні цих структур у сьогоденні чи майбутньому [6, с. 104].

Одним із ключових при вивченні життєвої перспективи є поняття самовизначення. Співвідношення різних видів самовизначення в часовому контексті розглядає Р.М. Гінзбург [1]. Відповідно до його моделі особистісне самовизначення задає значущу орієнтацію на досягнення певного рівня в системі соціальних відносин, тобто задає соціальне самовизначення. На основі соціального самовизначення виробляються вимоги до конкретної професійної області, здійснюється професійний вибір.

Власна життєва перспектива, якщо вона є усвідомленою і реалістичною, завжди конструюється особистістю виходячи із стану розвитку суспільства і людства загалом, специфіки життєвого середовища, а також із індивідуальних інтелектуально-психологічних особливостей. Особистість є складною структурою, специфічним утворенням, яке поєднує всі ланки суспільного життя: макро-, мезо- та мікро-середовище, робить їх полем власної активності, життєздійснення [6, с. 106].

Самовизначення більшості старшокласників носить спонтанний і випадковий характер, а проектування власного майбуття відбувається під впливом широкого спектру чинників, що мають різні вагові коефіцієнти: бажання продовжити навчання в конкретному професійному учбовому закладі; професія батьків; шкільні предмети, якими хотілося б займатися більш поглиблений; власний практичний досвід роботи; приклади і досвід друзів, знайомих; заради батьків або інших родичів; рекомендації вчителів; упевненість в своїх здібностях; інтуїтивне прийняття рішень [5].

Разом з тим, для частини старшокласників питання про вибір життєвого шляху залишається не визначеним до закінчення школи, нечіткими є уявлення про своє життєве призначення.

Одним із найважливіших факторів, які впливають на вибір професії і в подальшому на професійну успішність, є інтерес. Перші вияви інтересу до практичного застосування набутих знань, до питань практичного життя з'являються в підлітковому віці. Основою для адекватного професійного вибору є формування пізнавальних інтересів та професійної спрямованості, розвиток яких характеризується стадіальністю. Головей Л.А. виділяє чотири етапи становлення інтересів [2, с. 109]: 12-13 років інтереси нестійкі, слабо інтегровані, не пов'язані зі структурою індивідуально-психологічних особливостей і є переважно пізнавальними; 14-15 років більш високий рівень стійкості інтересів, їх інтеграція, включення в загальну структуру індивідуальних та особистісних властивостей; 16-17 років посилюється інтеграція інтересів, відбувається їх диференціація відповідно зі статтю, має місце об'єднання пізнавальних та професійних інтересів, посилюється взаємозв'язок інтересів з індивідуально-психологічними властивостями; з 18 років починається етап початкової професіоналізації, відбувається звуження пізнавальних інтересів через сформовану професійну спрямованість та вибір професії. Інтереси цього етапу є основою для формування професійної спрямованості особистості та адекватного, свідомого професійного вибору.

Професійний вибір зумовлюється ще й особливостями характеру людини, схильностями, здібностями. Здібності людини формуються на основі задатків. Задатки – це вроджені передумови розвитку здібностей. Задатки і здібності впливають на інтереси, нахили і потреби людини. Між задатками, здібностями та інтересами існує певний взаємозв'язок: здібності не лише виявляються, але й розвиваються в тому виді діяльності, який під впливом інтересу обрала людина.

Запорукою успіху молодого людини в професійній діяльності в сучасному суспільстві є також особистісні характеристики, зокрема: упевненість у собі, активна життєва позиція, прагнення до самовдосконалення, реалізації власних здібностей.

Життєва перспектива – це потенційна можливість розвитку особистості, неминучість певних змін у майбутньому житті. Тобто особистість активно впливає на обставини власного життя, здійснює вчинки, здатні змінити життєві перспективи [3, с. 318].

Разом з тим, відсутність перспектив – це несприятливі умови для самовияву. На кожному етапі життєвого шляху доцільними є змістові реалістичні перспективи, що відповідають попередньому рівню досягнень, особливостям віку, потенційним можливостям людини. Реальні перспективи потребують розуміння тієї життєвої ситуації, яка на сьогодні склалася, свого місця у ній, власного вчинкового потенціалу, найближчих цілей [7, с. 87].

Аналізуючи статевовікові відмінності у структурі життєвої перспективи старшокласників, І.С. Кон пише, що якщо число хлопців і дівчат, стурбованих своїм справжнім «Я», в підлітковому і юнацькому віці практично однакове, то в 15-17 років різко збільшується заклопотаність своїм майбутнім «Я». Він також відзначає, що у підлітковому віці хлопцям, на відміну від дівчат, не завжди вдається формування нової часової перспективи, нерідко загострене почуття безповоротності часу поєднується в юнацькій свідомості з небажанням помічати його течію з уявленням про те, ніби час зупинився [4].

Проведене нами анкетне дослідження старшокласників показало, що життєва перспектива у досліджуваних старшокласників пов'язана з почуттями дорослості та самостійності у виборі. Зокрема, наведемо більш конкретні дані, що допоможуть зрозуміти статевовікову специфіку уявлень про життєву перспективу у старшому шкільному віці.

В опитуванні взяли участь 116 осіб (66 хлопців, 50 дівчаток) з 5 шкіл м. Кролевеця Сумської області. З них 65 учнів – 9-х класів, 51 учень – 11-х класів. Серед всі опитані 64% дітей живуть у повних сім'ях, 33% – з одним із батьків і 3% в прийомній сім'ї.

Як ми вже зазначили, старший шкільний вік характеризується активним формуванням так званого відчуття дорослості, яке є показником певного рівня самосвідомості і грає важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій старшокласників.

Одне з питань анкети направлене безпосередньо на виявлення представлення старшокласників про дорослість. Пропонувалося декілька варіантів відповідей, серед яких можна було вибрати не більше двох. Було встановлено, що своє уявлення про дорослість 65% опитаних старшокласників пов'язують в першу чергу зі створенням власної сім'ї, а також в значній мірі (51%) з отриманням освіти і влаштуванням на роботу (46%). Позиції дівчаток і хлопчиків в даному питанні дуже близькі. Відмінність лише в тому, що дівчатка (56%) більш орієнтовані на отримання освіти, ніж хлопчики (47%). Ці факти свідчать про реалістичність представлень старшокласників про майбутнє.

Однією із задач дослідження було визначення готовності випускників до різних життєвих ситуацій. Більшість опитаних – 85% – відповіли, що визначилися з вибором професії. Отже, школою на високому рівні здійснюється профорієнтаційна підготовка. Що стосується готовності до решти життєвих ситуацій, таким як: трудова діяльність, подолання життєвих труднощів, ділова співпраця з іншими людьми, прийняття відповідальності за свої рішення, створення власної сім'ї, то до них вважають себе підготовленим близько половини опитаних. Важливо відзначити низьку (15%) готовність випускників до участі в суспільно-політичному житті суспільства.

Отже, недостатнє формування життєвої позиції молоді в політичних питаннях може привести до зниження виборчої активності і громадянської відповідальності. Це тим більше важливо, що сьогоднішні підлітки – завтрашні активні учасники соціальних процесів.

Порівнюючи показники хлопців і дівчат при відповіді на це питання, можна спостерігати значну різницю (14%) при відповіді на питання по наступних позиціях. Хлопці виразили велику готовність до трудової діяльності, тоді як дівчата – до прийняття відповідальності за свої рішення; також дівчата виразили велику готовність до створення власної сім'ї.

Аналіз матеріалів дослідження показує сформованість у більшості старшокласників планів на майбутнє. В таблиці представлені як показники по групі в цілому, так і порівняльні дані по групах: дівчаток і хлопчиків, дев'ятикласників і одинадцятикласників.

Таблиця 1

Життєві плани випускників, у % до числа опитаних

Плани на майбутнє	Всього	Хлопчики	Дівчатка	9 кл.	11 кл.
Отримання початкової професійної освіти	16,4%	21,2%	10%	26,2%	2%
Отримання середньої спеціальної освіти	29,3%	22,7%	38%	40%	15,7%
Отримання вищої освіти	46,6%	43,9%	50%	27,7%	70,6%
Влаштування на роботу	17,2%	15,2%	20%	23,1%	9,8%
Служба в армії	8%	13,6%	-	9,2%	5,9%
Створення сім'ї	4%	3%	6%	7,7%	-
Мешкання в рідному місті	3%	3%	21%	4,6%	-

З табл. 1 видно, що відмінність в установках на отримання випускниками вищої освіти у дівчаток і хлопчиків незначна (44% і 50%). Можна відзначити, що кількість одинадцятикласників, які планують отримання вищої освіти, практично в три рази перевищує кількість дев'ятикласників, які планують навчання у ВНЗ. Така націленість старшокласників на отримання вищої освіти може свідчити з одного боку, про її престиж, з іншого – про те, що вона розглядається випускниками як один зі шляхів досягнення життєвого успіху, більш міцних гарантій працевлаштування.

З числа опитаних, які визначили свої життєві перспективи після закінчення школи, 17% старшокласників планують влаштуватися на роботу, 8% – служити в армії, 4% – створити сім'ю, 3% – хотіли б залишитися в рідному місті.

У цьому дослідженні мотиваційна сфера професійного самовизначення вивчалася з наступних позицій: матеріальне благополуччя, кар'єрне зростання, корисність результатів професійної діяльності, престижність професії, можливість використовувати і розвивати свої здібності, а також зміст професійної діяльності.

Вибір професії розглядається респондентами як засіб досягнення певної мети (кар'єра, можливість мати високий заробіток і т.д.). Результати дослідження показали, що старшокласників при виборі професії привертає перш за все «високий заробіток». Даний пункт відзначили 92% опитаних (у тому числі 86% дівчаток і 96% хлопчиків).

Друге місце по частоті зустрічається відповідей – «можливість зробити кар'єру» (71%–62% хлопчиків, 82% дівчаток).

На третьому місці опинилася «престижність професії», її вибрали 66% респондентів, у тому числі 60% хлопчиків і 74% дівчаток.

Результати опитування свідчать також про те, що дівчатка в значній мірі, ніж хлопчики прагнуть зробити кар'єру в своїй професії. В той же час старшокласники не особливо цікавляться змістом професійної діяльності, на це вказують 12% відповідей. Тільки 36% опитаних школярів вважають, що професійна діяльність повинна відповідати їх можливостям.

Орієнтуються на корисність результатів професійної діяльності 22% школярів, серед них 12% дев'ятикласників і 35% одинадцятикласників. На вдосконалення власної особистості в професійній діяльності (можливість розвивати свої здібності) вказали 35% випускників, серед них 39% хлопчиків 28% дівчаток. Дівчата випереджають хлопців по прагненню бути зайнятими престижною роботою (74% дівчаток 60% хлопчиків) і мати нагоду зробити кар'єру (82% дівчаток, 70% хлопчиків).

Отже, основними доводами, якими керуються випускники при виборі професії, є можливість досягнення матеріальних благ, набуття соціального статусу; лише 35% старшокласників (28% дівчаток і 39% хлопчиків) хотіли б за допомогою вибраної професії розвивати свої здібності, бути корисними суспільству, при цьому зміст професійної діяльності йде на другий план.

На наш погляд, досягнення цілей формування продуктивних уявлень про власну життєву перспективу забезпечує життєве самовизначення старшокласників, як хлопців, так і дівчат, визначення життєвого плану, реалізацію інтересів юнаків та дівчат, встановлення активної взаємодії з соціумом, визначення власного ставлення до актуальних проблем соціальної групи, реалізацію потреби в соціальній безпеці, ефективну організацію учбової і професійної діяльності.

Цілеспрямовану роботу по формуванню уявлень про життєву перспективу слід проводити саме для старшокласників, оскільки крім досягнення конкретних цілей в самовизначенні юнаків та дівчат вони ще направлені на розвиток умінь і навичок самостійної роботи, виражати власну позицію і аргументувати її, збагатити свій соціальний досвід, проявляти індивідуальність, проявляти творчий підхід до вирішення нестандартних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Гинзбург М.Г. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Г. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3.
2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с.
3. Гуляс І.А. Життєва перспектива особистості як предмет теоретико-методологічного аналізу / І.А. Гуляс // Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 12. – С. 315-324.
4. Кон И.С. Какими они себя видят / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1985.
5. Лернер П.Е. Новые педагогические технологии: дань моде или требование профессиональной этики / П.Е. Лернер // Высшее профессиональное образование, 1996. – № 1.
6. Ненчук О.М. Фактори становлення життєвої перспективи особистості / О.М. Ненчук // Грані. Рубрика «Соціологія». – 2010. – № 6 (74). – С. 103-107.
7. Панок В.Г. Психологія життєвого шляху особистості : [Монографія] / В.Г. Панок, Г.В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с.

This article describes the features of professional self-determination of senior pupils. The role of interest and abilities of pupils in self-determination is defined, personal characteristics, that contribute to the success of young person in the professional activity, are pointed and also the main differences, that exist in seniors at the time of construction of their own vital prospect and strategy are shown .

The age of is the time when a person should choose his own life way. Questions which are connected with social, personal and professional self-determination, become really important at this age. Thinking about life perspectives, experimenting with different social roles, searching of answers to questions about the meaning of life, take the main place in the life of a graduate. A desire to act according to their values, ideals and interests; the willingness to take the responsibility for their lives, have become really actual.

The professional self-determination is an important step in the life of every person, because correctly done professional choice determines the success of professional activity of this person and her psychological comfort. Moreover, the professional self-determination has a great influence on the level of socioal-economic development and the welfare of society, because correctly chosen strategy of choosing the future profession, provides not only her life and professional success, but also allows to make a great contribution into the prosperity of the country.

The highest expression of life-determination is personal self-determination, a finding of original image "I", its permanent development and establishment in the society . The leading lines of vital prospect are also selected as psychological to the phenomenon from positions of sexual-age-old disagreements.

Keywords : professional self-determination, sexual-age-old differences, life perspective , life strategy, youth age, self-determination .